

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 15, Winter 2025, No. 60

The Examination of the verses of “Eshteraa” in Evaluation of Human Soul and Property

Sayyed Reza Moaddab¹ \ Vahid Hasanzadeh²

1. Professor of Department of Quran and Hadith,
Qom University, Qom, Iran (Responsible Author).
reza@moaddab.ir

2. Doctoral Student of Comparative Commentary, Department of Quran and Hadith,
Qom University, Qom, Iran.
sheah5116@gmail.com

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>This article, aims to examine and discover the value of humans in trade with Allah which has been indicate to in the verses like: “Indeed, Allah bought from the believers, their souls and properties in exchange that, for them be the Paradise...”. The verses mentioned about “buying”, have the Exact and subtle expression. The Commentators, sometimes, know these expressions as: parable, allegory, metaphor and real. In other hand, group of commentators, have been not mention the quality of the trade and its benefit and loss and quality of valuation of humans in this transaction. Therefore, it is necessary that, the view of the commentators about the value of people in this divine trade be gathered through their words and be examined; so that, it be an innovated result in commentary of these verses. According to this article, it will be clear that, about the valuation of human through his/her soul and property, the more light a person receives and consequently, a higher life from Allah in transaction with Him receives, the more valuable they will become. Allah Exalted has been mentioned the reality of valuation by different expressions in the verses of Quran that, understanding them, needs a lot of Contemplation.</p>
<p>Date of receive: 2024/7/6</p> <p>Date of revision: 2024/11/21</p> <p>Date of acceptance: 2024/12/8</p>	
<p>Keywords</p>	<p>The verses of “eshteraa” (Buying), the verse 109 of surah Tawbah “Repentance”, Human property, valuation of human, Optical transformation.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Moaddab, Sayyed Reza & Vahid Hasanzadeh (2025). The Examination of the verses of “Eshteraa” in Evaluation of Human Soul and Property. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 60 (4). 119-144. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.113</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.60.113</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

The issue of the article is the examination and discovery of the human value in the trade with Allah; so, the aim of this article is to answer to this question that “who is the valuation of the soul and property of human being, in trade with Allah?”; The trade with Allah, includes all aspects of the human being in all the times of the life; therefore, it is more important for human, to know the causes and situations of elevating his value and to act (according it); it will be clear in this article that, in the valuation of human through his soul and property, whatever the human gets more light, and consequently, receives the higher life from the Allah, in transaction with Him, will get more value. The writer, in this topic, did not counter with similar researches.

Methodology

This research, has been made by descriptive-analytical method. Gathering, study and the examination of the verses related to this discussion, and studying the existent commentaries and related to those verses has been made through the software and internet and referring to the library. This writing has been formed by examination of the gathered information and interpretive cards.

The body of article

First chapter: trading with Allah and valuation of human

This chapter, deals with examining the concept of transaction of human with Allah and valuation of his soul and property. In the Noble Quran, Allah, has been invited the human to do righteous deeds in which, He in exchange of Paradise, will buy their soul and property. A comprehensive examination of different verses, about this trade and its effect on the soul and spirit of human will be presented.

The key verses: the verse 111 of chapter “Tawbah” and other verses, emphasize on the importance of the soul and property in this transaction. Based on these verses, human, by doing righteous deeds and fighting in the way of Allah, could achieve to the great rewards like Paradise.

The spiritual dimensions: the writer, deals with examination of spiritual and psychological dimensions of this transaction and emphasizes on this point that, the deeds of human not only are effective in this world, but also are effective in the Hereafter.

Second chapter: the effect of the deeds on Divine valuation

This part, deals with the effects of the deeds of human in their valuation in the view of Allah. The good deeds and sincere Intention are very important in this regard.

The role of intention: in this chapter, in will be indicated to the examination of the effect of the intention on the state of valuation, in a way that, the correct intention, can effect on the quality of the deeds and their valuation in the presence of Allah.

The examination of spiritual effects: the article, depicts, the effects of spiritual and mind deeds on the soul of human, and emphasize on the purifying the soul and avoiding from loving the wealth.

Third chapter: the examination of the verses and the commentaries:

This part, includes the examination of the different commentaries of the commentators about the verses that presents the deep looking to the trade subjects, valuation of the soul and the property and its effects on the human life.

This article, handles with the different views of the commentators, and their relations

with the valuation of the deeds, and as well deals with examination of framework of the soul of human on the Divine valuation.

Conclusion

Trading with Allah, is important and continuous matter; mystical commentaries, have been presented a clearer explanation of the human states, but, the best conclusion is mentioned by Allamah Tabatabaei (R.H). this article, aims to explain the relationship between these states and the verse of trade and the process of transaction that unfortunately was neglected. In this process, Allah guides the human from the darkness to the life and higher lights that are accompanying with higher understandings of the fact, so that, their souls get higher value, and in next transactions, Allah give them higher light and to pass developmental degrees. The benefits of this discussion, firstly is, lack of knowing the all kinds of transactions with Allah as unimportant ones, and secondly, the seekers of achieving to the higher trades, pays attention to that, which requisites, they need for following the way so that, be avoided from the trap of fantasies and illusions in attention to Allah and exaggeration claims.

Sources

The Holy Quran

- Aalusi, Mahmud ibn ‘Abdollah (1994). *Ruh al-Ma’aani fi Tafsir al-Qoran al’Azim wa al-Sab’ al-Mathani (The Spirit of the Meanings in the Commentary of the Great Quran and Seven repeated “Verses”)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusof (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir (The Ocean in the Commentary)*. Beirut: Daar al-Fekr. (In Arabic)
- ‘Alvaan, Ne’matollah ibn Mahmud (1999). *Al-Favaateh al-Elaahiah wa al-Mafaateh al-Ghaybiah (The Divine Openings and the Invisible Keys)*. Cairo-Egypt: Daar REkaa for the Publication. (In Arabic)
- Amin Esfahani, Nosrat Beygam (no date); *Tafsir Makhzan al-‘Erfaan dar ‘Olum al-Qoran (The Treasure of the Mysticism in the Sciences of Quran)*. no place: no name. (In Persian)
- Borsawi, ESmaa’eil ibn Mostafa (no date). *Tafsir Ruh al-Bayaan (The Commentary of The Spirit of the Expression)*; Beirut: Daar al-Fekr. (In Arabic)
- Ibn ‘Aashur, Muhammad ibn Taaher (1999). *Tafseer al-Tarir wa al-Tanwir (The Commentary of the Writing and the Illuminating)*. Beirut: Arab History Institute. (In Arabic)
- Ibn ‘Attiyyah, ‘Abdol-Haq ibn Ghalib (2001). *Al-Moharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-‘Aziz (The Summary Written in the Commentary of the Noble Quran)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiyyah. (In Arabic)
- Baydhavi, ‘Abdollah ibn ‘Omar (1997). *Anvaar al-Tanzil wa Asraar al-Tavil (The Loghts of the Revelation and the Secrets of the Interpretation)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Toraath al-Arabi. (In Arabic)
- Meybodi, Ahmad ibn Ahmad (1992). *Kashf al-Asrar wa ‘Oddatol-Abraar (The Discovery of the Secrets and the Tool of the Righteous)*. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)

- Qoshayri, ‘Abdolkarim ibn Havaazen (2000). *Lataaef al-Eshaaraat (The Subtilities of Indications)*. Cairo-Egypt: Al-Haeah al-Mesriah al-‘Aahhah le-Kitab. (In Arabic)
- Razi, Abolfotuh Husain ibn Ali (2002). *Rawdh al-Jenaan wa Ruh al-Jenaan fi Tafsir al-Qoran (The Gardens of Paradises and the Spirit of the Paradises)*. Mashhad: Aastaan Qods Razawi. (In Persian)
- Razi, Fakhroddin Muhammad ibn ‘Omar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath all-‘Arabi. (In Arabic)
- Sadroddin Shirazi, Muhammad ibn Ebrahim (1992); *Tafsir al-Qoran al-Karim (The Commentary of the Boble Quran)*. Qom: Bidaar. (In Arabic)
- Soltaan Ali-Shaah, Soltaan Muhammad ibn Haydar (1988). *Bayaan al-Sa’aadah fi Maqaamaat al-‘Ebaadah (The Expression of the Prosperity in the Levels of the Worship)*; Beirut: Al-A’lami Institute.
- Tabarsi, Faadhl ibnn Hasan (1993). *Majma’ al-Bayaan le ‘Olum al-Quran (The Collection of the Expression in the Sciences of Quran)*. Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Tabatabaei, Sayyed Muhammad Husain (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (The Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Al-A’lami Institute. (In Arabic)
- Tahriri, Muhammad Baqer (2008). *Bandegie Haqiqi wa Haqiqate ‘Elm “Sharhe Hadithe ‘Onvaan Basri” (The Real Servitude and the Reality of the Knowledge “The Explanation of Hadith ‘Onvaan Basri”)*. Tehran: Horr and Sobhaan. (In Persian)
- Tahriri, Muhammad Baqer (2010). *Najvaaye ‘Aarefaane “Sharhe Monaajaate Sha’baanie” (Mystical Whisper “the Explanation of Sha’baanieh Supplication”)*. Tehran: Horr. (In Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (no date). *Al-Tebyaan fi Tafsir al-Qoran (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Zamakhshari, Mahmud ibn ‘Omar (1987). *Al-Kashshaaaf ‘an Haqaaeq Ghavaamedh al-Tanzil wa ‘Oyun al-Aqaavil fi Vojuh al-Tavil (The most Discoverer from the Facts of Ambiguities of the Revelation and the Springs of the Views about the Aspects of the Interpretation)*. Beirut: Daar al-Kotob al-Arabi. (In Arabic)
- Tha’labi, Ahmad ibn Muhammad (2001); *Al-Kashf wa al-Bayaan (The Discovery and the Explanation)*; Beirut: Daar Ehyaa al-Torath al-‘Arabi. (In Arabic)
- Tostary, Sahl ibn ‘Abdollah (2002). *Tafseer Tostari (the Commentary of Tostari)*. Beirut: Daar al-Kotob al-‘Elmiah. (In Arabic)

دراسة تفسيرية لآيات «اشترى» في تقييم النفس والمال

سيدرضا مؤدب^١ / وحيد حسن زاده^٢

١. أستاذ في قسم القرآن والحديث، جامعة قم، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

reza@moaddab.ir

٢. طالب دكتوراه في التفسير التطبيقي، قسم القرآن والحديث، جامعة قم، قم، إيران.

sheah5116@gmail.com

ملخص البحث	معلومات المادة
تسعى هذه المقالة إلى دراسة واكتشاف قيمة الإنسان في التعامل مع الله، والتي وردت في آيات مثل: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ...»، هذه الآيات التي تتناول موضوع الشراء تحوي تعبيرات دقيقة ورفيقة، وقد اعتبرها المفسرون أحياناً مثلاً، وأحياناً مجازاً، وأحياناً استعارة، وأحياناً حقيقة. ومن ناحية أخرى، فإن عدداً من المفسرين لم يتناولوا كيفية المعاملة، والأرباح والخسائر فيها، وكيفية تقييم الإنسان في هذه المعاملة الإلهية؛ لذلك من الضروري جمع وجهات نظر المفسرين وتحليلها حول قيمة الإنسان في هذا التعامل مع الله ليكون هناك استنتاج جديد في تفسير هذه الآيات. يُظهر هذا المقال أنه عند تقييم الإنسان عبر نفسه وماله، كلما حصل الإنسان على نور أكثر، ومن ثم حياة أسمى من الله في معاملته مع الله، زادت قيمته. وقد بين الله تعالى حقيقة التقييم بتعبيرات مختلفة في آيات القرآن التي تتطلب تدبراً عميقاً لفهمها.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/١٢/٢٩ تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٥/١٩ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٤/٦
آيات الشراء، الآية ١٠٩ من سورة التوبة، نفس الإنسان، مال الإنسان، تقييم الإنسان، التحول النوري.	الألفاظ المفتاحية
مؤدب، سيدرضا و وحيد حسن زاده (١٤٤٦). دراسة تفسيرية لآيات «اشترى» في تقييم النفس والمال. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٤). ١٤٤ - ١١٩. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.113	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.60.113	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۶۰

بررسی تفسیری آیات اشترا در ارزش‌گذاری جان و مال انسان

سید رضا مؤدب^۱ / وحید حسن‌زاده^۲

۱. سید رضا مؤدب، استاد گروه قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

reza@moaddab.ir

۲. دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران.

sheah5116@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۴۴ - ۱۱۹)	مقاله حاضر به دنبال بررسی و کشف ارزش انسان‌ها در معامله با خداوند است که در آیاتی مانند: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَّهُمُ الْجَنَّةَ...» بدان اشاره شده است. آیاتی که در موضوع اشترا وارد شده دارای تعبیر دقیق و لطیفی هستند. مفسران این نوع تعبیرها را گاهی تمثیل، گاهی مجاز، گاهی استعاره و گاهی حقیقت دانسته‌اند. از طرفی جمعی از مفسران به بیان کیفیت معامله و سود و خسران آن و چگونگی ارزش‌گذاری انسان‌ها در این معامله پرداخته‌اند؛ از این‌رو لازم است نگرش مفسران به ارزش انسان‌ها در این معامله الهی از میان سخنان آنان جمع‌آوری و تحلیل گردد تا نتیجه بدیعی در تفسیر این آیات باشد. براساس این مقاله روشن می‌گردد که در ارزش‌گذاری انسان به واسطه جان و مال او، هر چه انسان نور بیشتر و به تبع حیات والاتری از طرف الهی در معامله با خداوند دریافت نماید، ارزش بیشتری پیدا خواهد نمود. خدای متعال حقیقت ارزش‌گذاری را با تعبیر مختلف در آیات قرآن بیان نموده که درک آنها نیاز به تامل فراوان دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۱۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۹/۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۱۸	
واژگان کلیدی	آیات اشتراء، آیه ۱۰۹ توبه، نفس انسان، مال انسان، ارزش‌گذاری انسان، تحول نوری.
استناد:	مؤدب، سید رضا و وحید حسن‌زاده (۱۴۰۳). بررسی تفسیری آیات اشترا در ارزش‌گذاری جان و مال انسان. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۴). ۱۱۹ - ۱۴۴. DOI: https://doi.org/10.22034/15.60.113
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.60.113
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

بیان مسأله

آیات معامله انسان با خداوند بر سر جان و مال، مانند آیه: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبِعْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ»^۱ این سؤال را در ذهن ایجاد می‌کند که: «جان و مال انسان در معامله با خداوند بر چه اساسی ارزش‌گذاری می‌گردد؟» این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال است. انسان در مواجهه با این آیات خود را در مقام فروشنده‌ای می‌بیند که در پیشگاه خریداری همچون خدای متعال قرار گرفته است. بر این اساس این معامله برای او از اهمیت والایی برخوردار می‌گردد. خریدار با اینکه غنی است اما بصیر و خبیر نیز می‌باشد. او هر نفس و مالی را به ارزش خودش خریداری خواهد نمود. از این‌رو برای فروشنده مهم است که تا می‌تواند ارزش کالای خود را بالا ببرد تا بتواند آن را به قیمت افزونتری بفروشد. در این میان او باید راه بالا بردن ارزش جان و مالش را بیاموزد تا در این راه بکوشد. از طرفی تمام زندگی انسان در طول عمرش عرصه جهاد در این راه است. با نگاهی عمیق او جز این کاری ندارد! خدای متعال در آیاتی از کتاب خویش به این معامله و درجات مثنی در آن پرداخته است و مواردی از ارزش‌های والای برخی بندگان خویش را متذکر شده است. او از تعبیر مختلفی برای بیان این مطلب استفاده نموده است تا ذهن مخاطب را به سوی آن حقایق والا سوق دهد. نویسندگان در این موضوع با پژوهش‌های مشابهی مواجه نگردیدند؛ اما مفسران پیشین نیز در تفاسیر گرانقدر خویش نگاه‌های مختلفی به آیات مورد بحث داشته‌اند؛ برخی بسیار سطحی از این آیات عبور کرده و برخی عمیق‌تر بدان نگریسته‌اند. مؤلف در این مقاله آیات ۲۷۱ - ۲۵۷ سوره بقره را به‌عنوان محور قرار داده و در حول آن، آیات دیگر را جمع‌آوری و تحلیل نموده است.

ارزش‌گذاری مثنی در این معامله

نفس سرمایه انسان در معامله با خداوند است و اموال یکی از فروع آن به شمار می‌رود، آیات قرآن کریم در این مورد ارزش‌های مختلفی برای این کالاها تصویر می‌نماید؛

۱. مراحل سه‌گانه سیر در مسیر نورانیت بر اساس معامله با خدا

خدای متعال در آیات ۲۵۸ تا ۲۷۱ سوره بقره سه مرحله برای این معامله را به تصویر می‌کشد، این آیات بعد از آیه «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ

إِلَى الظُّلُمَاتِ أَوْلَيْكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ^۱ آمده است که بیان‌کننده خارج شدن انسان از تاریکی‌ها به سمت نور توسط خدای متعال است و سپس سه آیه مرتبط با انبیاء که به مراحل علم‌الیقین، عین‌الیقین و حق‌الیقین اشاره می‌نماید، بیان شده است که همگی تطبیقی بر درجات خروج از تاریکی به سوی نور است. سه مرحله مذکور در معامله، مبتنی بر ارزش نفسی است که در این معامله وارد شده است. پس از آن در آیات ۲۶۱ تا ۲۷۱ بیانی دارد که راه را برای عموم نشان می‌دهد؛ دو آیه ۲۶۱ و ۲۶۵ ابتدا با «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ» شروع شده است درحالی که به دو گروه متفاوت با دو درجه از نفس اشاره می‌نماید.

۲. بررسی تفاوت‌های گروه اول و دوم در بیان آیات مذکور

الف) تفاوت در نیت

گروه اول «فِي سَبِيلِ اللَّهِ» انفاق می‌کنند اما گروه دوم به دنبال «ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيْتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ» می‌باشند، نفس در گروه اول از معامله با خداوند فقط در راه خدا بودن را درک می‌نماید اما گروه دوم هنگام انفاق فقط نظر به رضایت الهی دارد، انتخاب یکی از این دو، چیزی اختیاری نیست؛ بلکه فقط نفسی می‌تواند منشأ نیت رضایت الهی باشد که تربیت و تثبیت شده باشد، چنان که در آیات بسیاری به بالاتر بودن رضوان الهی از سایر موهبت‌ها از جمله در آیه «وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ»^۲ اشاره شده است، بنابراین کسی که می‌خواهد به آن جایگاه دست یابد، می‌بایست در تربیت نفس خویش بیشتر بکوشد.

ب) تفاوت در نتیجه

علاوه بر این نتیجه انفاق گروه اول را با «كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَيْتَ سَعْيَ سَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» بیان نموده که دانه‌ای، هفتصد دانه نتیجه دهد و ممکن است بیشتر باشد؛ اما در مورد گروه دوم نتیجه را با «كَمَثَلِ حَبَّةٍ بَرِيَّةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أَكْلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ» بیان می‌نماید، هفت سنبل و هفتصد دانه هرگز قابل قیاس با حاصل باغی عظیم بر تپه‌ای که باران پربار بر آن بیارد نیست! این تعبیرها تمثیلی برای بیان نمودن حقیقت غیر قابل وصفی است که معامله با این دو درجه از نفس به دنبال دارد!

ج) تفاوت در توجه به خداوند

آیه اول با «وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» خداوند را توصیف می‌نماید؛ اما در مورد گروه دوم به «وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»

۱. بقره / ۲۵۷.

۲. توبه / ۷۲.

اشاره می‌فرماید، توجه به خداوند و اوصاف او نیز در درجات نفس مؤثر است؛ چنان که گروه اول به علم الهی توجه دارند اما گروه دوم به بصیر بودن الهی و اینکه اعمالشان در مقابل دید خداست توجه دارند، نفس وقتی رشد نماید توجهش به علم خدا بالاتر رفته و لطیف‌تر و دقیق‌تر می‌شود، لذا توجه به بصیر بودن عمیق‌تر از توجه به علیم بودن است.

د) تفاوت در تهدیدات برای دو گروه

فرق بعدی در بین این دو گروه تهدیدهایی است که برای آنان مطرح می‌شود، چنان که تهدیدات گروه اول در آیه «فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا» عملشان به غباری تشبیه می‌شود که به روی سنگی صاف باشد و با بادی از بین برود اما در مورد گروه دوم در آیه «أَيُّودٌ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَةٌ ضُعْفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ» کارشان را به باغی پربار تشبیه کرده است که آتشی سوزان می‌تواند آن را نابود نماید. توجه به تهدیدات دو گروه این تفاوت را برجسته‌تر می‌کند؛ چرا که عمل گروه اول هنگام نابودی به غباری تشبیه شده است و کاملاً واضح است که این غبار چیز بی‌مقداری است در مقابل باغی که همه محصولات در آن باشد و زحمت بسیاری برای آن کشیده شده باشد به طوری که باغبان را پیر کرده باشد و کودکانی داشته باشد که بعد از آن باغ امیدی نداشته باشند، حال این باغ با صاعقه‌ای آسمانی بسوزد و از بین برود؛ از این‌رو حسرتی که برای چنان باغ عظیمی به وجود می‌آید با حسرت بر نابودی غبار یکسان نخواهد بود.

پر واضح است آنچه موجب فرق این دو گروه است کمیت یا جنس مال انفاق شده نیست؛ چنان که ابتدای هر دو آیه اطلاق دارد؛ بلکه با دقت در این مقایسه می‌توان به این نتیجه رسید که این فرق‌ها وابسته به نفسی است که انفاق می‌نماید.

هـ) تفاوت در توجه به مالکیت حقیقی خدا

گروه اول وقتی مالکیت خداوند را در حد توجه ذهنی - علم الیقین - درک کرده و پذیرفته‌اند، انفاقشان در حد واجبات و مستحبات مالی مطرح بوده و معمولاً با دشواری همراه است؛ زیرا آنان هنوز دلبسته اموال خود هستند و خود را تا حدودی مالک می‌بینند؛ هر چند در محدوده ذهن و گفتار خویش آنها را به خدای متعال نسبت می‌دهند؛ از این‌رو انفاق و دل‌کندن از اموال برایشان سخت است. بر این اساس آیاتی همانند آیه ۲۶۱ بقره نقش تشویقی یا توبیخی داشته و در این آیات آنان را به آثار و برکات دنیایی و آخرتی انفاق متوجه می‌سازد. خدای متعال و اولیایش علیهم‌السلام آثاری را بر این امور بیان کرده‌اند تا نفوس عموم

مردم بر اطاعت الهی ترغیب شده و از نافرمانی برحذر باشند؛ اگرچه بندگان در مقام اطاعت از خدای متعال طلبکار نمی‌شوند؛ لیکن او به جهت ترغیب ایشان به اظهار بندگی و طاعت و رسیدن به درجات قرب خویش از روی تفضل، وعده به ترتب ثواب و پاداش بر اطاعت داده و برای دوری از نافرمانی و آلودگی و دوری از ساحت قرب خویش، خبر از عذاب و ترتب آثار ناگوار روحی داده است.

از این‌رو گاهی ائمه علیهم‌السلام اعمال خود را با این اهداف بیان می‌کنند یا به جهت تعلیم دیگران یا این که واقعاً گاهی قصدشان در اعمال این‌گونه بوده است؛ چون عالم بشریت این‌گونه اقتضا دارد تا به ما بفهمانند انسان در اوایل سیر به این انگیزه‌ها نیاز دارند و آن نوعی از اخلاص است، اگرچه کامل نیست.

امام علی علیه‌السلام در مسأله وقف اموال خویش می‌نویسد: «هَذَا مَا أَمَرَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي مَالِهِ ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ لِيُؤَلِّجَهُ بِهِ الْجَنَّةَ وَيُعْطِيَهُ بِهِ الْأَمْنَةَ»^۱ در عین حال داشتن این‌گونه انگیزه‌ها را بندگی انسان‌های تجارت‌پیشه برای رسیدن به مواهب بهشتی، بندگی بردگان و برای دوری از عذاب معرفی کرده است؛ یعنی آنان خدا را بندگی می‌کنند، لیکن با انگیزه‌های ناقص؛ زیرا انسان‌ها در اوایل امر معرفت ویژه‌ای به پروردگار متعال یا کشش خاصی به او ندارند تا تکالیف را برای اطاعت محض از او انجام دهند که اگر ثوابی بر اعمال یا عقابی بر معصیت مترتب نکند، در عین حال او را اطاعت کنند؛ از این‌رو به‌صورت طبیعی اول برای فرار از عذاب و سپس برای رسیدن به پاداش، از خداوند اطاعت می‌کنند یا این دو انگیزه در یک رتبه محقق می‌شود.

اما گروه دوم پس از مجاهده، ریاضت و توجه به آثار خوب دنیایی و آخرتی و عمل بدان، قلبشان نورانی شده و تعلقات قلبی‌اش نسبت به دارایی‌هایش جهت الهی می‌یابد و به تدریج مملوک بودن خود و مالک بودن پروردگار را باور نموده و با عین‌الیقین ایمان آورده و در پی کسب رضای الهی انفاق می‌کنند، هر چند از برکات دنیایی و آخرتی انفاق نیز بهره‌مند می‌باشد. انفاق برای اینها به سختی گروه اول نیست به‌خاطر همین نتیجه‌ای والاتر بر کار وی مترتب می‌گردد که در آیه ۲۶۵ بدان اشاره نمود؛^۲ از این‌رو پس از این که انسان اعمالش را با انگیزه قلبی انجام داد به تدریج حالت‌های روحی او تغییر کرده و میلش به اطاعت و دوری از معصیت بیشتر می‌شود و علاوه بر این که سعی می‌کند در تمامی امور از فرامین الهی اطاعت کند و هیچ تخلفی نکند و حالت تسلیم او در برابر فرامین خدا و اولیای الهی بیشتر می‌شود که این دو به تعبیر روایات مرتبه دیگری از اخلاص است. معرفت و کشش او به حق تعالی به‌گونه‌ای می‌شود که اطاعت از او به این جهت می‌شود که او کمال مطلق است؛ از این‌رو آن را به جهت سپاس از

۱. شریف رضی، نهج البلاغه، ص ۳۷۹.

۲. تحریری، بندگی حقیقی و حقیقت علم، ص ۲۱۰ - ۲۰۹.

او و این که او جمیل مطلق است، انجام می‌دهد و به فرموده امام علی علیه السلام: «وَإِنْ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَخْرَارِ وَهِيَ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ»^۱

رسیدن به چنین حالتی پس از تداوم بر مرحله گذشته امکان‌پذیر است؛ زیرا بندگی به جهت محبت به حق تعالی و شکرگزاری از او با تصور ذهنی حاصل نمی‌شود؛ بلکه باید تغییرات روحی در انسان حاصل شود و این مرحله بندگی آزادگان است؛ یعنی شخص باید از تعلق به غیر حق آزاد شده و شخصیت بزرگواری پیدا کند و حالش این‌گونه شود که امام علی علیه السلام می‌فرماید: «لَوْ لَمْ يَتَوَعَّدِ اللَّهُ سُبْحَانَهُ عَلَيَّ مَعْصِيَتِهِ لَكَانَ يَجِبُ أَلَّا يُعْصَى شُكْرًا لِنِعْمِهِ»^۲ این حالت همان انجام طاعت به جهت رضایت الهی است که در مرحله اول در انجام واجبات و ترک محرّمات محقق می‌شود؛ سپس اشتیاق عبد بیشتر شده و به امور دیگرش نیز سرایت می‌کند.

انسان مطیع هر مقدار به اطاعتش با این انگیزه‌هایی که بیان شد تداوم دهد، حالت‌های معنوی و خضوع او نسبت به حق تعالی قوی‌تر می‌شود. البته کار به این آسانی نیست؛ بلکه بر سر راه او موانعی وجود دارد که باید همواره با آنها مبارزه کند و آنها را از سر راه رسیدن به مقصد و الایش بردارد. بر این اساس انسان در مرحله اولیه ذکر الهی توجه به آثار خوب اعمال صالح دارد؛ لکن رفته رفته با قوی‌تر شدن این انگیزه و حفظ آن در امور زندگی به ذکر قلبی و انقطاع از تعلقات غیر خدایی تبدیل می‌شود، این حرکت باعث می‌شود او اعمالش را با انگیزه تحصیل رضایت الهی انجام دهد، اینها با تحولات روحی و نفسانی در انسان همراه است و اشتیاق او را در مسیر محبت خداوند همواره بالاتر می‌برد؛ همانطور که امام صادق علیه السلام فرمود: «وَلَكِنِّي أَعْبِدُهُ حُبًّا لَه فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْكِرَامِ وَ هُوَ الْأَمْنُ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: «وَهُمْ مِنْ فِرْعَاقٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ»»^۳.

۳. گروه سوم در لابلای آیات

انسان پس از این که تمامی قوای وجودی خود (ادراکی و تحریکی) را پس از ایمان به مملوک حقیقی بودن آنها برای خداوند در راه او و برای تحصیل رضایت و خشنودی او به کار بست و به انفاق اموال بیرونی خود در راه رضای الهی اکتفا نکرد؛ بلکه به طور گسترده‌ای انفاق کرد، خدای متعال پرده‌های بیشتری را از چهره قلب او کنار می‌زند و او را به نورانیتهای عمیق‌تری می‌رساند تا جایی که افعال خود را نیز مملوک و بنده حق تعالی می‌بیند و خود و هر آنچه در اختیار دارد را به مولی و صاحب اختیار

۱. حرانی، *تحف العقول*، ص ۲۴۶.

۲. شریف رضی، *نهج البلاغه*، ص ۵۲۷.

۳. صدوق، *امالی*، ص ۳۸.

۴. تحریری، *نجوای عارفانه*، ص ۴۴۲.

خویش متعلق می‌داند؛ به همین جهت اموال خداوند را در آنچه او فرموده مصرف می‌کند. به تعبیر امام صادق علیه السلام که فرمود: «لَا يَرَى الْعَبْدُ لِنَفْسِهِ فِيمَا خَوَّلَهُ اللَّهُ مِلْكَاً لَّانَّ الْعَبِيدَ لَا يَكُونُ لَهُمْ مِلْكٌ يَرَوْنَ الْمَالَ مَالَ اللَّهِ يَضَعُونَهُ حَيْثُ أَمَرَهُمُ اللَّهُ بِهِ»^۱ نیز حقیقت این آیه شریفه را با نورانیت قلبی مشاهده می‌کند که «أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ»^۲.

از این جهت، او با چنین بینشی در پی کسب مزد، در برابر انفاق خود هم نیست؛ زیرا خود را در انفاق خویش مستقل نمی‌بیند و این عمل را نیز به حضرت حق مستند می‌بیند، پس نه تنها انفاق برای او دشوار نیست؛ بلکه بر این عمل، از دیگران سبقت می‌گیرد. قرآن کریم این گروه از انسان‌ها را چنین ستوده است: «إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ حَشِيَّةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ * وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ * أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ»^۳.^۴ این مرحله که از آن تعبیر به وجه الله می‌شود، همان مراعات رضای الله به صورتی ظریف‌تر است.

۴. بررسی درجات نورانیت نفس انسان بر اساس معارف تفسیری علامه طباطبایی

الف) حقیقت نور و تاریکی در بیان علامه

این دیدگاهی است که از لابلای معارف تفسیر شریف *المیزان* می‌توان به دست آورد؛ علامه طباطبایی در ذیل آیه ۲۵۷ بقره معتقد است این اخراج و معانی دیگری نظیر آن، اموری است حقیقی و واقعی، و برخلاف توهم بسیاری از مفسران و دانشمندان از باب مجازگویی نیست و قرآن نمی‌خواهد اعمال ظاهری را که عبارت است از عده‌ای حرکات و سکنت‌های بدنی، و نیز نتایج خوب و بد، آن را تشبیه به نور و ظلمت کند. انسان از همان آغاز خلقت، دارای نوری فطری است که نوری است اجمالی، اگر مراقب او باشند، ترقی می‌کند و تفصیل می‌پذیرد؛ چون در همان اوان خلقت نسبت به معارف حقه و اعمال صالح به تفصیل نور ندارد؛ بلکه در ظلمت است؛ چون تفصیل این معارف برای او روشن نشده، پس نور و ظلمت به این معنا با هم جمع می‌شوند و اشکالی هم ندارد، مؤمن فطری که دارای نور فطری و ظلمت دینی است، وقتی در هنگام بلوغ ایمان می‌آورد، به تدریج از ظلمت دینی به سوی نور معارف و اطاعت‌های تفصیلی خارج می‌شود و اگر کافر شود از نور فطری‌اش به سوی ظلمت تفصیلی کفر و معصیت بیرون می‌شود.^۵

۱. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۱، ص ۲۲۵.

۲. توبه / ۱۰۴.

۳. مؤمنون / ۶۱ - ۵۷.

۴. تحریری، *بندگی حقیقی و حقیقت علم*، ص ۲۱۸ و ۲۱۹.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۳۴۶ - ۳۴۵.

ب) تطبیق مراتب اخراج از تاریکی به نور، بر داستان‌های انبیاء

علامه طباطبایی در ادامه داستان‌های سه‌گانه، انبیاء را مصداق‌هایی برای آیه ۲۵۷ دانسته و معتقد است خدای متعال بعد از آنکه فرمود: «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ» این معنا به دست آمد که: خدا مؤمن را به سوی حق هدایت می‌کند، ولی کافر را در کفرش هدایت نمی‌کند؛ بلکه اولیائی که خود او برای خود گرفته او را گمراه می‌سازند، دنبال آن سه شاهد ذکر می‌کند، تا هم شاهد هدایت کردن خدا باشد و هم بفهماند هدایت دارای سه مرتبه پشت سر هم است.

مرتبه اول: هدایت به سوی حق از راه استدلال و برهان است که داستان محاجه ابراهیم علیه السلام و نمرود، نمونه آن است که ملاحظه شد خدای متعال ابراهیم علیه السلام را به سخن حق هدایت کرد و نمرود را نکرد؛ بلکه او را کفرش مبہوت و گمراه کرد و اگر خدای متعال سخنی از هدایت شدن ابراهیم علیه السلام نفرمود بلکه عمده گفتار را در باره نمرود قرار داد، برای این بود که بر یک نکته جدیدی دلالت کند، همان نکته‌ای که جمله «وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ»، بر آن دلالت دارد.

مرتبه دوم: هدایت به حق، از راه نشان دادن است؛ نظیر داستان شخصی که از قریه خالی از سکنه عبور کرد و خدای متعال آن شخص را از این طریق به ایمان و به معاد هدایت کرد که مردگان قریه را پیش رویش زنده کرد.

مرتبه سوم: این است که شخصی را از راه بیان واقعه و نشان دادن حقیقت و علتی که باعث وقوع آن واقعه شده است، هدایت کنند؛ به عبارت دیگر سبب و مسبب هر دو را به شخص نشان دهند و این مرتبه از هدایت قوی‌ترین مراتب هدایت و بیان و عالی‌ترین مراتب آن است.^۱

ج) تطبیق مراتب اخراج از تاریکی به نور، بر مراتب انفاق در کلام علامه طباطبایی

علامه طباطبایی همه مراتب نور را درجاتی از «سبیل الله» می‌داند که در حقیقت حرکت در این «سبیل» در نهایت به «وجه الله» منتهی می‌گردد؛ از این رو هر کدام از مراتب را به نوعی بر «وجه الله» منطبق می‌داند. ایشان در ذیل آیه ۲۶۱ سوره بقره «فِي سَبِيلِ اللَّهِ»، را به هر آنچه که انسان را به خشنودی خداوند برساند، معنا نموده و معتقد است منظور از «سبیل الله»، هر امری است که به رضایت خدای سبحان منتهی شود، و هر عملی که برای حصول غرضی دینی انجام گیرد.^۲

۱. همان، ص ۳۵۹.

۲. همان، ص ۳۸۵.

اطلاق این آیه نیز شامل تمام کارهایی می‌شود که در این مسیر قرار گرفته باشد. ایشان در بحث روایی فراز «وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» را نه مقید و نه مخصص می‌داند؛ از این رو می‌تواند شامل هر احسانی باشد، ایشان غرض این تمثیل را نیز متوجه نشان دادن اجر انفاق در راه خدا می‌داند.

ایشان در ذیل آیه ۲۶۵ طلب رضایت الهی را، راجع به اراده وجه الله می‌داند و چنین تعلیل می‌نماید که وجه هر چیز آن چیزی است که بدان با تو روبرو می‌شود و وجه خداوند نسبت به بنده‌اش که او را مأمور کرده، همان رضایت او از کار و بندگی اوست، پس طلب رضای خداوند همان اراده وجه اوست. سپس ایشان افراد مدّ نظر در این آیه را خواصّ اهل انفاق می‌داند که توانسته‌اند از مَنّت و اذیت دور باشند و نیت پاک خود را تثبیت بر رضای خداوند کرده باشند و از هر چیزی که نیتشان را آلوده نماید دوری می‌کنند. در ادامه به مراحل مختلف عنایت الهی اشاره می‌نماید که بر مبنای اختلاف در درجات اخلاص نیت و وزن اعمال می‌باشد، این مطلب از مثال باغ بر روی تپه به دست می‌آید.^۱

د) بررسی «رضایت الهی» در کلام علامه طباطبایی

علامه - در آنچه گذشت - تمام سیر انسان در درجات عبودیت را در ذیل عنوان رضایت و خشنودی خداوند قرار داد که در نهایت به «وجه الله» می‌انجامد، بنابراین سزاوار است مفهوم رضایت الهی در نظر ایشان بررسی گردد؛

ایشان در ذیل آیه «لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ»^۲ به دو نوع رضایت اشاره می‌نماید؛ رضایت خداوند از آنان به خاطر صدقشان و رضایت آنان از خداوند به سبب ثوابی که به آنان داده است، سپس اولی را به این معنا نموده است که چیزی را از روی ناپسندی از خود دور نکنی و اینکه خداوند رضایت خود را از ذات آنان - نه تنها از کارهایشان - اعلام نموده است، می‌فهماند که آنان به هدف از خلقتشان که عبودیت محض باشد، رسیده‌اند - خداوند به غیر این راضی نمی‌گردد! - آنان همه چیز را مملوک خدا می‌بینند که فقط به سوی او باز می‌گردند، خدای متعال در مورد حضرت سلیمان عليه السلام و حضرت ایوب عليه السلام در آیه «نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ»^۳ رضایت خود از ذات آن دو بزرگوار را اعلام نموده است. این از مقامات عبودیت است که از همه مراتب کفر و فسق به دور است، این بنده همه مخلوقات را مملوک طلق الهی می‌بیند که در مقابل ربوبیت او خاضع بوده و هیچ راهی به جز به سوی او ندارند! اینجاست که بنده از خداوند راضی می‌شود، چرا که همه چیز را نعمتی می‌داند که

۱. همان، ص ۳۹۱.

۲. مائده / ۱۱۹.

۳. ص / ۴۴.

خداوند به او ارزانی داشته است و آنچه نداده از سر حکمت بوده است و این سعادت عظیم است. علامه با استناد به آیه «لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ»^۱ استنباط نموده است که این افراد وقتی به مقامی رسیده‌اند که هر چه بخواهند را خواهند یافت، امکان ندارد که راضی نباشند؛ این غایت سعادت انسان در بندگی است که در نهایت آیه مورد بحث از آن تعبیر به فوز عظیم شده است.^۲ همچنین ایشان در ذیل آیه «وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ»^۳ اشاره می‌نماید که رضایت الهی از آنان که با رسیدن به سر حد عبودیت است، فقط از راه محبت امکان می‌پذیرد؛ در اینجا نیز به فوز عظیم بودن این مقام اشاره شده است و توضیحی افزوده است که حقیقت هر فوز عظیمی همین رضایت الهی است؛ به‌گونه‌ای که اگر در بهشت جاودان نیز حقیقت رضای الهی نباشد، آنجا نعمت خواهد بود نه نعمت!^۴ و این رضایت حال اطمینان به قضا و قدر الهی را برای آنان به ارمغان می‌آورد.^۵ از بیانات علامه به دست می‌آید که در نظر ایشان فردی که به دنبال رسیدن به رضایت الهی است، معارکی از مجاهده با نفس را گذرانده است و نفس او ارزش والاتری یافته است. این نفسی است که به نور محبت الهی روشن شده است و می‌تواند ارتباط محبتی با خداوند برقرار نماید که محبتی دو طرفه بوده و رضایت دو طرفه را به دنبال دارد.^۶

هـ) ارزش عبادت به نیت رضایت الهی در نگاه علامه طباطبایی

بر همین اساس ایشان بحثی را در ذیل آیات ۳۵ - ۲۲ سوره یوسف به‌عنوان «حصول تقوای دینی با یکی از سه راه» مطرح و در آن به سه راه ترس، طمع و خشنودی الهی برای عبادت خداوند اشاره نموده است؛ در توضیح کسانی که عبادتشان فقط برای خشنودی خداست، می‌فرماید: «آنان عالمان به خداوند هستند و او را به نام‌های نیکو و صفات والا شناخته‌اند و دانسته‌اند که او پروردگار آنان است که مالک اراده و رضای آنان است و تدبیر امور به دست اوست و خودشان شأنی به جز بندگی ندارند و وظیفه بندگی جز عبادت پروردگار نیست؛ از این رو نه طمعی در ثواب و نه ترسی از عقاب دارند، در نتیجه محبت الهی در قلبشان ظاهر می‌گردد؛ چرا که آنان خداوند را به زیباترین نام‌ها و صفات شناخته‌اند و ویژگی انسان این است که به سوی هر زیبایی جذب شود؛ چه رسد به اینکه زیبایی مطلق باشد و تمام مخلوقات او آیات زیبایی او هستند و این قلب سلیمی خواهد بود که در آن جز خداوند نیست؛ اینجاست که متوجه می‌شوند

۱. نحل / ۳۱.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۶ ص ۲۵۲ - ۲۵۱.

۳. توبه / ۷۲.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۹، ص ۳۳۹.

۵. همان، ج ۲۰، ص ۲۸۵.

۶. همان، ج ۹، ص ۳۳۹.

راه عبادت ترسی یا طمعی، گونه‌ای از شرک خواهند بود.» علامه در ادامه بحث به دو روایت استناد می‌نماید که امام صادق علیه السلام فرمود: «آیا دین غیر از محبت است؟» و فرمود: «من خداوند را از روی محبت عبادت می‌کنم و این مقامی پنهان است که جز پاک شدگان آن را درک نمی‌کنند.» ایشان در توضیح این پاک بودن می‌فرماید: «آنان از هواهای نفسانی و آلودگی‌های مادی پاک شده‌اند؛ پس اخلاص در عبادت به تمامیت نمی‌رسد؛ مگر از راه حبّ. از آثار این اخلاص محبت به اعمالی است که خداوند آن را دوست داشته باشد و به خاطر رضایت الهی بدان عمل می‌کنند و آنچه را خداوند دوست ندارد، اینها هم دوست ندارند و به خاطر غضب او ترک می‌کنند و این حقیقت همان نوری است که در آیه «أَوْ مَن كَانَ مِثْنًا فَأَحْبَبْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ»^۱ بدان اشاره شده است. چنین افرادی هیچ غم و ناراحتی ندارند؛ زیرا تمام هستی را زیبا و خیر می‌بینند و به سرور و ابتهاجی می‌رسند که برای دیگران قابل تصور نیست، حقیقت حال اینها در امثال آیه «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ * الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ»^۲ بیان شده است. اینان در حقیقت متوکل‌ها، تفویض‌کننده‌ها، راضی به قضاء خداوند و تسلیم‌شوندگان به امر الهی هستند.^۳

(و) بررسی مقام سوم ارزشمندی جان انسان در کلام علامه طباطبایی

بالاتر از این مرحله که ارزش نفس را باز بالاتر می‌برد، جایگاهی است که انسان باید توجه کامل به حضور حضرت حق در تمام لحظات عمر داشته و آنی غفلت ننماید! علامه طباطبایی در این مورد معتقد است انسان عبد محض و مملوک طلق الهی است و در هیچ جهتی استقلال ندارد، کمال هر چیزی خالص بودن آن است؛ هم در ذات و هم در آثار. بنابراین کمال انسانی در این است که خود را بنده‌ای خالص و مملوکی برای خداوند بداند و برای خود هیچ استقلالی قائل نباشد و از صفات اخلاقی به آن صفتی متصف باشد که سازگار با عبودیت است؛ نظیر: خضوع و خشوع و ذلت و فقر در برابر ساحت عظمت و عزت و غنای خداوند و اعمال و اراده‌اش را طبق اراده او صادر کند، نه هر چه خودش خواست.^۴ حال برای اینکه این فرد به ذات و افعالش نظر تبعیت محض و مملوکیت صرف داشته باشد، باید توجه باطنی به پروردگار داشته باشد که بر اساس آیات «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ»^۵ و «وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ

۱. انعام / ۱۲۲.

۲. یونس / ۶۳ - ۶۲.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۱۶۱ - ۱۵۹.

۴. همان، ج ۱۹، ص ۲۱۷.

۵. حج / ۱۷.

رَقِيبًا»^۱ و «إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ»^۲ و «هُوَ قَائِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ»^۳ و «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ»^۴ بر هر چیزی شاهد و محیط و بر هر نفسی قائم است. علامه در ذیل همین آیات به معیت خدای متعال در ذات، اعمال و اعضاء انسان اشاره می‌نماید.^۵ کسی که به این مقام رسیده باشد، مُلک را فقط برای خدا می‌بیند و تمامی اشیاء از لحاظ ذات و صفات و افعال در نزد او از درجه استقلال می‌افتد، بر همین اساس این انسان نمی‌تواند غیر از وجه خداوند را طلب نماید که این وجه، باقی بعد از فناء همه چیز است. این انسان به غیر از وجه الهی در مقابل هیچ چیزی خضوع نمی‌کند و نه می‌ترسد و نه امید به چیزی می‌بندد و نه لذت و نه ابتهاج به چیزی دارد و نه به چیزی توکل و اعتماد پیدا می‌نماید و نه تسلیم چیزی گشته و نه کارش را به چیزی واگذار می‌کند! تنها فرار او فقط از باطل‌هاست که غیر خداوند بوده و هیچ ارزشی در مقابل حق ندارند.^۶ ایشان در مورد آیه ۱۰۴ سوره توبه نیز گفتاری مشابه این بیان دارند که می‌تواند مقدماتی برای فهم آن مقام والا باشد. ایشان در ذیل آن آیه اشاره می‌نماید که گیرنده ظاهری زکات پیامبر اکرم ﷺ یا مأموران جمع‌آوری زکات هستند؛ ولی طبق این آیه در حقیقت خدای متعال است که زکات را می‌گیرد؛ بر همین اساس آیه در صدد تشویق مؤمنان به معامله با خداوند است که به سوی معامله و دست دادن به دست او بروند که البته از عوارض جسمانی به دور است. لذا اگر همین بیانات با گفتار بالایی توجیه و نگریسته شود، همان مرحله را اثبات خواهد نمود؛ زیرا وقتی انسان در حال پرداخت زکات استقلالی در پردازنده زکات و گیرنده آن نبیند، قطعاً به مرحله فناء دست یافته و فعل او فعل الله خواهد شد.^۷

چنین کسی اراده نمی‌کند و طلب نمی‌نماید، مگر وجه حق باقی را، حقی که بعد از فنای هر چیز باقی است، چنین کسی اعراض نمی‌کند، مگر از باطل، و فرار نمی‌کند، جز از باطل؛ باطلی که عبارت است از غیر خدا؛ چون آنچه غیر خداست فانی و باطل است و دارنده چنین ایمانی برای هستی آن در قبال وجود حق که آفریدگار اوست وقعی و اعتنایی نمی‌گذارد.^۸

۱. احزاب / ۵۲.

۲. فصلت / ۵۴.

۳. رعد / ۳۳.

۴. حدید / ۴.

۵. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۳۸۳.

۶. همان، ج ۱، ص ۳۶۰.

۷. همان، ج ۹، ص ۳۷۷.

۸. همان، ج ۱، ص ۳۶۰ - ۳۵۹.

دیدگاه دوم: تحلیل آیات با توجه به احوال و نیات مختلف نفس

۱. اجر مضاعف از دیدگاه زمخشری

زمخشری مفسری است که به این دیدگاه در تفسیر خود پرداخته است؛ اما وقتی مطالب گذشته را از دید زمخشری می‌کاویم، نتیجه‌ای بسیار اندک به دست می‌دهد. او در ذیل آیه ۲۶۱ بقره تنها اشاره‌ای به موضوع نموده و معتقد است خداوند برای هر که بخواهد، اجر را مضاعف می‌کند؛ یعنی آن مضاعفه را برای هر که بخواهد، نه برای هر انفاق‌کننده؛ زیرا حالات انفاق‌کنندگان متفاوت است. یا آن که ممکن است آن را تا هفتصد برابر افزایش دهد و از آن بیشتر برای کسی که مستحق است.^۱ بر این اساس تضاعف اجر درجات مختلفی دارد که به تفاوت احوال و نیات انفاق‌کنندگان بر می‌گردد.

۲. طلب رضایت الهی در دیدگاه زمخشری

او در مورد داشتن نیت طلب رضایت و تثبیت نفس معتقد است: این تثبیتی است از جانب نفسشان، و آنها باید از نفس خود با بخشش مالی که مانند روح آنهاست، ثابت قدم شوند و بخشش آن نسبت به سایر عبادات و ایمان، سخت‌ترین کار بر نفس است؛ زیرا وقتی نفس با دشواری‌ها و تکالیف دشوار تعلیم داده می‌شود، ذلیل و خاضع می‌شود و آرزوی پیروی از شهواتش کاهش می‌یابد و به عکس، انفاق مال موجب تثبیت آنها در ایمان و یقین خواهد شد.^۲

از این رو مال برادر نفس است و بخشش آن سخت‌ترین امور بر نفس است و اگر نفس بر آن بخشش ریاضت داده شود، در مقابل صاحب نفس ذلیل و خاضع خواهد گشت و او را بر ایمان و یقین تثبیت خواهد نمود.

نهایت کلام ایشان بدین می‌رسد که توحید را بالاترین سبب برای کسب رضایت الهی و شرک را بالاترین سبب برای غضب الهی می‌داند.^۳

۳. بررسی تهدید طالبان رضایت از منظر زمخشری

ایشان در ادامه تهدید سوختن باغ را به معنای اعمال حسنه‌ای می‌داند که در آن طلب وجه الله نشده باشد و حبط عملش در روز قیامت بر او عیان خواهد شد. او معتقد است این مثل کسی است که اعمال نیک انجام می‌دهد، بدون آن که هدفش رضایت خداوند باشد. پس وقتی روز قیامت فرا رسد، آن اعمال را

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۱، ص ۳۱۰.

۲. همان، ص ۳۱۳.

۳. همان، ج ۳، ص ۴۲۹.

تباه‌شده خواهد یافت و در آن زمان افسوس خواهد خورد؛ مانند کسی که باغی از بهترین باغ‌ها و پربارترین ثمرات داشت و به پیری رسید.^۱

۴. توجه خالصانه به خداوند از دیدگاه زمخشری

ایشان در ذیل آیه ۱۰۴ توبه تخصیص قبول توبه به خدای متعال را بدین شکل معنا نموده است که شأن قبول توبه فقط برای خداوند است و هیچ کسی حتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در آن تأثیری ندارد. او چنین معتقد است که آیا نمی‌دانند که خداوند توبه بندگان را می‌پذیرد و صدقات را قبول می‌کند و خداوند است که توبه‌کنندگان را می‌بخشد و رحیم است؟ این آیه با یاء و تاء قرائت می‌شود که هر کدام دو معنا دارند؛ یکی اینکه مقصود کسانی است که توبه بر آنها پذیرفته می‌شود؛ یعنی آیا قبل از آنکه توبه آنها پذیرفته شود و صدقاتشان قبول گردد، نمی‌دانند که خداوند توبه را می‌پذیرد، وقتی صحیح باشد و صدقات را با نیت خالص صادر شود. این برای تخصیص و تأکید است، که تنها خداوند از ویژگی‌هایی چون پذیرفتن توبه تائبان برخوردار است. برخی نیز گفته‌اند که تخصیص در این آیه بدان معناست که این امر به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله مربوط نمی‌شود؛ بلکه خدای متعال است که توبه را می‌پذیرد و رد می‌کند، پس باید با نیت خالص به سوی او روی آورید.^۲

با توجه به این مطالب از دیدگاه زمخشری می‌توان نتیجه گرفت او صرفاً به رؤوس برخی از این معارف اشاره نموده و به صورت سطحی از آن گذر نموده است.

دیدگاه سوم: تحلیل آیات با توجه تحصیل ملکات برای نفس و آثار آن

۱. دو اثر برای انفاق به نیت خشنودی خداوند از نظر فخر رازی

فخر رازی نیز علاوه بر اینکه نظر زمخشری در تثبیت نفس را تحسین نموده است، نظر خود را به آیه «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۳ ربط داده و معتقد است ثبات قلب جز با ذکر الله به دست نمی‌آید؛ پس با انفاق در «سبیل الله» اطمینان و ثبات قلبی در مقام تجلی حاصل نمی‌شود؛ مگر اینکه نیت خود را در عبودیت محض منحصر نماید و بر همین اساس است که به علی علیه السلام نسبت داده شده که در هنگام انفاق فرمود: «إِنَّمَا نَطْعِمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا»^۴ اگر این گونه شد نفس استقرار می‌یابد و دیگر با

۱. همان، ج ۱، ص ۳۱۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۰۸.

۳. رعد / ۲۸.

۴. انسان / ۹.

قلبش منازعه نمی‌کند، به همین خاطر است که ابتدا به «مرضاء الله» و سپس به تثبیت نفس اشاره می‌نماید؛ علاوه بر این، تکرار عمل سبب حصول ملکات نفسانی می‌گردد. لذا اگر کسی چندین بار بر انفاق با این نیت استمرار ورزد این طلب رضایت الله و طلب به‌عنوان ملکه مستقر در نفس او در می‌آید و خلق و عادت روحش می‌شود و این همان فرمایش خداست که فرمود: «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا»^۱ و اگر این تثبیت حاصل شد روح در این عالم از جوهر فرشتگان روحانی و قدسی می‌گردد؛^۲ او همین بحث را در ذیل آیه «وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا»^۳ نیز بیان کرده و نتیجه گرفته است که طلب رضایت خداوند میسر نمی‌شود؛ مگر از راه اخلاص نیت از اغراض غیر الهی و همچنین منصوب شدن «ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» را به خاطر مفعول له بودن می‌داند که به نوعی انحصار علیت را می‌رساند.^۴

فخررازی همچنین بذل روح در راه طلب رضایت الهی را اعظم مقامات بندگی شمرده است.^۵ ایشان در ذیل آیه «يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّتِ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ»^۶ طلب رضایت الهی و ترجیح آن بر نفس و مال را آخرین درجات بشریت و اولین مراتب درجات فرشتگی می‌داند.^۷

۲. عظمت سعادت روحانی در ذیل خشنودی خداوند از منظر فخر رازی

فخررازی در ذیل آیه ۷۲ سوره توبه اشاره نموده که این آیه به‌صورت قطعی برهان قاطعی است بر اینکه سعادت روحانی شریف‌تر و والاتر از سعادت‌های جسمانی هستند و آن سعادت روحانی به این است که صرفاً بدانند مولایش از او راضی است و مضاف بر این چیز دیگری را طلب نمی‌نماید؛ او در ادامه اضافه می‌کند که اگر سعادت روحانی همراه با سعادت جسمانی گردد، سعادت و والاتر از صرف روحانی خواهد بود؛ زیرا انسان موجودی دو ساحتی است و هر مقدار که هر دو ساحت به مقتضای خود برسند، سعادت کامل‌تر خواهد بود و این همان فوز عظیم است که در انتهای آیه بدان اشاره شده است.^۸

۳. بالاترین مقامات انسانی در دیدگاه فخر رازی

فخررازی نیز در تفسیر آیه ۲۸ سوره رعد اشاره می‌نماید که اطمینان قلبی زمانی حاصل می‌شود که قلب

۱. ابراهیم / ۲۷.

۲. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۷، ص ۴۹ - ۴۷.

۳. نساء / ۱۱۴.

۴. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۱، ص ۲۱۸.

۵. همان، ج ۱۵، ص ۴۸۹.

۶. توبه / ۲۱.

۷. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۶، ص ۱۳.

۸. همان، ص ۱۰۳ - ۱۰۲.

انسان بعد از مطالعه عالم اجسام و وقوع در اضطراب به مطالعه عالم الهی بپردازد که در آن انوار صمدیه و پرتوهای الهی می‌تابد و این مقامی است که قلب انسان دیگر بالاتر از آن را طلب نمی‌کند؛ چرا که درجه‌ای بالاتر از آن در سعادت وجود ندارد؛ از این‌رو ایشان در مورد ذکر الهی اشاره می‌نمایند که آن اکسیر جلال الهی است که اگر ذره‌ای از آن بر هر قلبی بریزد، مس آن را تبدیل به طلایی می‌کند، در طول زمان‌ها و روزگار ثابت می‌ماند و جوهری صاف و نورانی خواهد بود و هرگز تغییر نخواهد کرد.^۱

۴. نتیجه‌گیری از نظرات فخر رازی

می‌توان مباحث قبلی را نیز از لابلای کلمات فخر رازی بیرون کشید؛ اما اشکالی که بر وی مطرح می‌شود این است که در اکثر قریب به اتفاق این موارد به بیان اقوال بسنده نموده است و به جز موارد اندک تأییدش بر یکی از اقوال یا اشاره به نظر خودش واضح نیست! لذا نمی‌توان کلیت این بحث را به خود او نسبت داد! بحث دیگر در مورد فخر رازی این است که همواره دورنمایی از مقامات والا را ارائه داده است اما نخواستسته یا نتوانسته به تبیین صحیح آنها بپردازد!

دیدگاه چهارم: تحلیل آیات با دید عرفانی و توجه به مقامات عارفان

۱. نور یقین و ظلمات شیطانی در تحولات انسان از دیدگاه سهل تستری

سهل بن عبدالله تستری در تعریف نور در آیه ۲۵۷ سوره بقره، می‌نویسد:

آن نوری است که خداوند متعال در قلب‌های اینها قرار داده است و آن همان نور بصیرت یقین است که به واسطه آن نسبت به توحید و اطاعت الهی بینا می‌گردند که این همان معنای آیه «وَمَنْ لَّمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ»^۲ می‌باشد.

ایشان در آیه «وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّغُوتُ»^۳ طاغوت را به شیطان معنا کرده و استفاده می‌نمایند که قلّه همه طاغوت‌ها «نفس اماره به بدی‌ها» است؛ چرا که شیطان بر انسان قدرت پیدا نمی‌کند مگر از راه هوای نفس! از این‌رو اگر احساس کند در شخصی هوای نفس وجود دارد، شروع به القای وسوسه خواهد نمود.^۴ از این بیان روشن می‌شود کسی که مبتلا به هوای نفس باشد، در تسخیر شیطان قرار دارد و قطعاً چنین نفسی بی‌ارزش خواهد بود.

۱. رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۱۹، ص ۴۰.

۲. نور / ۴۰.

۳. بقره / ۲۵۷.

۴. تستری، *تفسیر التستری*، ص ۳۷.

۲. مراتب یقین در درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام از دیدگاه سهل تستری

سهل تستری در ذیل آیه ۲۶۰ سوره بقره پس از اینکه حضرت ابراهیم علیه السلام را از شک مبراً می‌داند، آن حضرت را طالب زیادی یقین دانسته است و در مقایسه با اصحاب مائده که درخواست سفره آسمانی کردند تا اطمینان یافته و سپس ایمان بیاورند، گفته است این بیان نشان می‌دهد طمأنینه با دیدن ظاهری نشان‌دهنده ابتدای ایمان است.^۱ بر این اساس اطمینانی که حضرت ابراهیم علیه السلام خواهان آن بود، در مرتبه‌ای بس والاتر از اطمینانی است که اصحاب مائده خواستار آن بودند. ایشان در ادامه از راه بیانات عرفانی، افضلیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را بر دیگر انبیاء ثابت می‌نماید و همچنین به بیان تفاوت میان قریب و بعید از خدای متعال می‌پردازد که قریب مَنّت و کرامت را از خداوند دریافت نموده و به لقاء و زیارت او شرفیاب می‌گردد؛ اما بعید در عذاب و عقوبت و پرده‌های دوری گرفتار است.^۲

ایشان برخی از افراد را «مشتاقان» می‌نامد که خواب و قرار را در شب و روز از دست داده‌اند، اینها کسانی‌اند که خدا برایشان عیان گردیده است و به بلال و صهیب مثال می‌زند.^۳

۳. مراتب اخراج از ظلمات به نور و تطبیق آن بر درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام از دیدگاه قشیری

قشیری در تفسیرش اخراج از تاریکی‌ها به نور را به حکم ازلی خداوند گره زده و آن را به معنای نگهداری آنان از وقوع در تاریکی‌ها دانسته است؛ چرا که آنان در علم خداوند از ابتدا در تاریکی نبوده‌اند! لکن او در مورد گروه مقابل می‌گوید: «طاغوت هواهایی هستند که انگیزه کفر می‌گردند که آنان را از نور به کفر خارج می‌کنند، پس شبهات بر دل‌های آنان چیره می‌گردد و ربوبیت الهی را انکار می‌نمایند؛ آنان کسانی‌اند که از حق به صورت ابدی به دور مانده‌اند.»^۴ ایشان به ارتباط این بحث با مباحث آینده که در مورد قضایای حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت عزیز علیه السلام می‌باشد، نپرداخته است؛ اما قضیه اول را برای بینا نمودن قوم دانسته است که حجّت‌های مختلف را به کار گرفته است تا فهم آنان را متذکر سازد.^۵ ایشان بر همین اساس قضیه دوم را برای ازدیاد یقین در پیامبر دانسته است؛ چرا که درخواست یقین بیشتر و ردّ خواطر مشکله عادت عارفان است؛ در مورد سوم نیز حضرت ابراهیم علیه السلام که خود دارای مقام عین الیقین بود، خواستار رسیدن به حقّ الیقین می‌باشد. او همین دو آیه را نشان‌دهنده امکان درخواست زیادی یقین

۱. همان، ص ۳۸.

۲. همان، ص ۳۹.

۳. همان، ص ۴۰.

۴. قشیری، لطائف الإشارات، ج ۱، ص ۱۹۹.

۵. همان، ص ۲۰۰.

از خداوند دانسته و در نهایت نتیجه گرفته است که حیات قلب امکان ندارد؛ مگر اینکه نفس را به واسطه این امور ذبح کند و کسی که نفسش را با مجاهدات ذبح نکند، خداوند قلبش را زنده نخواهد کرد.^۱ این بیانات به صورتی عرفانی بیانگر درجات مختلف نفس در معامله با خداوند است.

ایشان در بیان مقام رضایت الهی در ذیل آیه ۱۱۹ مائده می‌نویسد:

رضایت حق از آنان اثبات محلّ برای آنان، ستایش و مدح بر آنها اختصاصشان به فضائل و هدایای الهی است و رضایت آنان از حق در آخرت رسیدن به آرزویشان و نجات بزرگ است.^۲

همچنین همین بحث را در ذیل آیه ۷۲ سوره توبه بدین معنا کرده که نشانه اهل رضوان چشیدن طعم آن است و آنان در روح انس با الله تعالی و راحتی دار القدس بلکه بالاتر و عظیم‌تر هستند.^۳ قشیری در این مطالب به نموده‌های این مقام عظیم اشاره نموده ولی حقیقت آن را متذکر نشده است.

۴. ارتباط جزاء بیشتر با ثمن بیشتر در کلام میبیدی

میبیدی نیز در ذیل آیه ۲۵۷ سوره بقره خروج از تاریکی‌ها به نور را به علم قدیم الهی گره زده و می‌نویسد:

پیش از خلق ایشان به علم قدیم دانست که ایشان را از ظلمت کفر و بدعت نگاه دارد؛ چون بیافرید ایشان را و در وجود آورد، علم وی در ایشان برفت و با ایمان آمدند و روشن دل شدند.^۴

میبیدی در مورد اختلاف نیت که تأثیرگذار اصلی در ارزش نفس انسانی است، می‌نویسد:

اختلاف جزاء اعمال بندگان دلیل است بر اختلاف اعمال ایشان و تفاوت نیت در آن، هر چه مخالفت نفس در آن تمام‌تر و اخلاص در آن بیشتر و رضای خدا به آن نزدیک‌تر، جزاء آن نیکوتر و تمام‌تر؛ از این جاست که جزاء اعمال جایی عشر أمثالها گفت، جایی «سبعمائة»، جایی أضعافاً کثیرةً و خلاف نیست که نیت و اخلاص سابقان در طاعت تمام‌تر است از نیت و اعمال مقتصدان، و نیت مقتصدان تمام‌تر از نیت ظالمان، پس جزاء ایشان لا محالة تمام‌تر بود از جزاء اینان.^۵

۱. همان، ص ۲۰۳ - ۲۰۱.

۲. همان، ص ۴۵۸.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۶.

۴. میبیدی، لطائف الإشارات، ج ۱، ص ۷۰۳.

۵. میبیدی، کشف الأسرار و عدة الأبرار، ج ۱، ص ۷۱۵.

این بیان وضوح کامل دارد که جزاء بیشتر؛ یعنی ثمن بیشتر! او پس از اینکه علت‌های متفاوت عرفانی برای درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام می‌آورد، در پایان می‌نویسد:

ابراهیم در این سؤال که کرد غایت یقین می‌خواست و یقین را سه رتبت است: اول علم یقین، پس عین یقین، پس حق یقین. علم یقین آن است که از زبان پیغامبران به بندگان خدا رسد، و عین یقین آن است که به نور هدایت به ایشان رسد، حق یقین آن است که هم به نور هدایت بود، هم به آثار وحی و سنت ابراهیم خواست تا هر سه رتبت او را جمع شود تا هیچ شبهه‌ای نیز به خاطر وی نرسد.^۱

۵. تفسیر رضایت الهی در دیدگاه شیخ علوان

شیخ علوان نیز در تفسیر عرفانی خویش در ذیل آیه ۲۶۵ سوره بقره و در تفسیر «ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» آن را به نداشتن چشم‌داشت به هیچ عوض و هیچ هدف دینی و دنیوی معنا می‌نماید؛ زیرا این کار مختص خدای متعال است مضاف بر اینکه در او هیچ اثری از ریاء، سمعه، منت و اذیت نیست و اینها کسانی‌اند که خود را بر این نیت تثبیت می‌نمایند؛ انفاق چنین افرادی مانند آن باغ خواهد بود؛ بلکه حقیقتاً همان است که ثمرات فراوانی به بار خواهد آورد.^۲

گفته ایشان در مورد رضایت الهی یکی از بهترین موارد در تفسیر این موضوع است. بر همین منوال در تفسیر «ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ» در آیه ۲۷۲ سوره بقره می‌نویسد:

به‌خاطر طلب رضایت خداوند و شکرگزاری نعمتش و فرار از هر آنچه او را از حق مشغول نماید و به‌خاطر روی‌گردانی از هر گونه جزائی! درحالی‌که هیچ جزایی بالاتر از رؤیت وجه خداوند کریم نیست.^۳ این نیز بیانی واضح‌تر از رضای الهی است. ایشان در تفسیر شهید بودن خداوند در ذیل آیه ۱۷ سوره حجّ می‌نویسد: «با هر چیزی حاضر است و مراقب بر آن است و هرگز غایب از آن نیست.»^۴ این توجهی است که عارفان در مراتب بالای عرفان خود بدان دست می‌یابند و این همراهی خداوند را با چشم قلب مشاهده می‌کنند؛ از این‌رو شیخ علوان آیه ۹ سوره انسان را مصداق کامل این بحث می‌داند.

۶. مراتب تحوّل انسان و ارزشمندی او در دیدگاه تفسیری صدرالدین شیرازی

صدرالدین شیرازی یکی از مفسرانی است که عمیق در این مباحث ورود کرده است. او در مورد آیات نور

۱. همان، ص ۷۱۹.

۲. علوان، الفوائد الإلهیة و المفاتيح الغیبیة، ج ۱، ص ۹۰.

۳. همان، ص ۹۲.

۴. همان، ص ۵۵۰.

و ظلمت و کیفیت خروج از یکی به دیگری، معتقد است بشر در ابتدا بر اساس طینت و طبیعت خود از سنخ ظلمانی است که ملازم با دوری از ذات اقدس الهی است. البته قلوب در صفاء و کدورت فطری در درجات مختلف متفاوت‌اند و ممکن است مقصود از ظلمات اوصاف شهوی و حیوانی انسان باشد که اگر تعدیل شود، در مسیر طاعت الهی خواهد بود و در غیر این صورت تاریکی را به بار خواهد آورد. آنان که به سعادت می‌رسند با محبت و نور الهی و کمک و فضل او به حیاتی والا می‌رسند؛ چنان‌که آیه ۱۲۲ سوره انعام شاهد این قضیه است. بر این اساس محبت و عنایت خداوند به هر درجه از انواع بشر متفاوت خواهد بود. مؤمنان نیز به سه دسته عوام، خواص و خواص الخواص تقسیم می‌گردند، خروج از تاریکی به نور در حق گروه اول خروج از کفر و هدایت به ایمان است؛ اما در حق گروه دوم خروج از تاریکی صفات نفسانی و جسمانی به نور روحانی و ربانی است؛ اما در حق گروه سوم خروج از تاریکی حدوث خلقت روحانی با فانی شدن از وجود و هدایت به نور تجلی صفت «قدیم» بر ایشان است. خداوند با وصل کردن آنان به این صفتش آنان را بقاء می‌بخشد. ایشان در ادامه اصحاب کهف را نمونه‌ای برای این گروه می‌داند.^۱

این تحقیق ملاصدرا بسیار واضح بوده و درجات انسان‌ها در معامله با حق تعالی و کسب نورانیت را به وضوح نشان می‌دهد.

۷. مراتب ظلمات و نور در دیدگاه برسوی

برسوی در تفسیر خود مراد از ظلمات را اعم از انواع کفر و شک و شبهات دانسته و در طرف مقابل نور را اعم از تمامی مراتب یقین می‌داند. خداوند هر کدام را در مرتبه خود هدایت و به نوری که لیاقتش را دارد، می‌رساند.^۲ در ادامه او مباحث صدرالمتألهین را کاملاً نقل کرده است و با توجه به تاریخ وفاتش نشان می‌دهد، از او گرفته است؛ اما برسوی هم در کل به مراتب ذکر شده قائل است. برسوی در ادامه درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام را برای طلب عین الیقین و وصول به حق الیقین دانسته است و این همانی است که طمأنینه‌آور است.^۳

برسوی در مورد آیات ۲۶۱ به بعد سوره بقره که در مورد انفاق است نیز اشاره به مراتب انفاق می‌نماید؛ اجر انفاق عامه مردم بهشت است؛ اما اجر خواص آنان اصلاح حال به سبب تزکیه نفس و تصفیه قلب است و اجرشان در روز قیامت نگاه به وجه خدای متعال است.^۴

۱. صدرالدین شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، ص ۲۴۱ - ۲۳۷.

۲. برسوی، تفسیر روح البیان، ج ۱، ص ۴۰۸.

۳. همان، ص ۴۰۸.

۴. همان، ص ۴۱۹.

ایشان در مورد آیه ۵۴ سوره فصلت نیز احاطه الهی را به ادراک الهی نسبت به جمیع موجودات و جمیع علوم معنا کرده است؛ سپس در مقامی بالاتر احاطه را در نزد عارفان به تجلی حضرت حق در موجودات معنا نموده است؛ بر این اساس تمامی اشیاء نیز به وحدت ریش‌شان شهادت می‌دهند. ایشان در این بحث درجه‌ای برای صدیقین و درجه‌ای برای علمای راسخ اثبات و بیان می‌نمایند و غیر از این دو گروه را غافلان محجوب می‌نامد. برسوی در ادامه بیان می‌کند که خواص در عرصه احوال مختلفشان به جایی می‌رسند که خدای متعال پرده از چهره آنها می‌کشد و با جمال و جلال خود بر آنان تجلی می‌نماید که این امر ظهور حقیقت آیه ۵۳ سوره فصلت است.^۱

ایشان همچنین «شهید» در آیه ۱۷ سوره حج را نیز فراتر از عالم و خبیر بودن خداوند معنا می‌نمایند، در نگاه او شهید کسی است که عالم به تمامی ظواهر و بواطن و غیب و شهادت است و بر همه چیز آگاه باشد و عارف در بالاترین مراتب سیر خود خداوند را با این وصف می‌یابد.^۲ با این بیانات روشن برسوی نیز مشخص می‌گردد در نگاه عرفانی ارزش‌های انسان در معامله با خداوند در درجات مختلف قرار دارد.

۸. مراتب نور و رضایت الهی در دیدگاه سلطان علی‌شاه

سلطان علی‌شاه در ذیل آیه ۲۵۷ انسان را ماده‌ای می‌داند که می‌بایست صورت ولایت بر آن نازل گردد تا انسانیت او فعلیت یابد و این همان روح حیات است که در کالبد انسان دمیده می‌شود و آیه ۱۲۲ انعام بدان اشاره دارد. ایشان نیز داستان‌های حضرت ابراهیم علیه السلام را شاهدهی بر اخراج از ظلمات به نور و به عکس می‌داند و در آیه ۲۶۰ نیز حضرت ابراهیم علیه السلام را طالب عین الیقین می‌داند تا حجاب علم دریده شده و به عیان برسد.^۳

ایشان در ذیل آیه ۲۶۵ بقره و در تفسیر نیت رضای الهی می‌گویند کسانی که به این نیت انفاق می‌کنند یا شاکله نفسشان بر اساس محبت و عشق الهی هست یا اینکه می‌خواهند آن را تحصیل نمایند و وقتی نفس بر این نیت قوت یافت، همواره در اخلاص این نیت کوشیده و در مسیر آن خواهد بود.^۴ سلطان علی‌شاه در ذیل آیه ۷۲ سوره توبه اشاره می‌کند که رضای الهی بالاترین مقام سالکان است؛ از این‌رو در اغلب موارد خداوند آن را ذکر نکرد، مگر با تعظیم و تفضیح.^۵ وی در ذیل آیه ۵۳ سوره فصلت

۱. همان، ج ۸، ص ۲۸۴.

۲. همان، ج ۶، ص ۱۵.

۳. سلطان علی‌شاه، *بیان السعادة فی مقامات العبادة*، ج ۱، ص ۲۲۷ - ۲۲۵.

۴. همان، ص ۲۳۱.

۵. همان، ج ۲، ص ۲۶۷.

اشاره دارد که این آیه برای کسی است که در مقام حضور است و وقتی «محیط» یا «شهید» گفته می‌شود، اشاره به بی‌نهایتی وجود و قیومیت الهی نسبت به همه امور است.^۱

دیدگاه پنجم: تحلیل آیات با نگاهی سطحی و گذرا از برخی مفسران

برخی از مفسران چه از شیعه و چه از اهل سنت نگاهی گذرا به این بحث داشته و به صورت روبنایی از آیات مربوط به این بحث عبور کرده‌اند؛ اما به هر نحوی می‌توان نکاتی ارزشمند از لابلائی مطالب آنان نیز فراچنگ آورد.

۱. تبیین مراد از تاریکی‌ها و نور

شیخ طوسی در ذیل آیه ۲۵۷ بقره از ظلمات به کفر و از نور به ایمان تعبیر کرده است و در تبیین چرایی این تسمیه می‌نویسد:

ظلمت مانع درک حق است، همان‌طور که تاریکی مانع دیدن بصری می‌باشد. وجه اخراج از تاریکی‌ها به نور هم به هدایت، نصب دلائل، ترغیب آنان به ایمان و لطف در حق آنان می‌باشد؛ پس از اینها وقتی شخص ایمان را اختیار نمود گویا خداوند آنان را از کفر به ایمان درآورده است.^۲

ابن عطیه یکی از کسانی است که به فرق بین دو نوع تعبیر در آیات ۲۶۱ و ۲۶۵ توجه داده و آن را از فصاحت قرآن دانسته است؛ چرا که وقتی نقیض چیزی ذکر می‌شود، ذهن متوجه تضاد بین آن دو می‌شود؛ در تعبیر قبلی به کسانی اشاره کرد که صدقه‌هایشان فائده‌ای نداشت اما در این تعبیر به انفاق‌های کسانی اشاره می‌فرماید که صدقات آنان تزکیه شده و رشد می‌کند.^۳

بیضاوی نیز در ذیل آیه ۲۶۵ بقره، بیان دو نوع از باران را اشاره به درجات نفس و حالات آن، می‌داند.^۴

۲. اشاره به مراتب یقین

ثعلبی در مورد آیه ۲۶۰ سوره بقره معتقد است حضرت ابراهیم علیه السلام در صدد تبدیل علم الیقین به عین

۱. همان، ج ۴، ص ۴۱.

۲. طوسی، التبیان، ج ۲، ص ۳۱۴.

۳. ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۱، ص ۳۵۸.

۴. بیضاوی، انوار التنزیل و اسرار التأویل، ج ۱، ص ۱۵۹.

الیقین است.^۱ این بیان نیز اشاره‌ای به مقامات انسان است که می‌تواند در معامله با خداوند داشته باشد. طبرسی در مورد آیه ۲۵۹ سوره بقره قائل است، وقتی حضرت عزیر رضی الله عنه گفت: «أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» در صدد بیان این بوده است که از علم الیقین به عین الیقین رسیده است؛ چرا که آنچه با استدلال بدان رسیده بود با چشم خود دید. او همین وجه را در مورد آیه ۲۶۰ و قضیه حضرت ابراهیم رضی الله عنه به‌عنوان قوی‌ترین وجه می‌داند^۲ و در مباحث بعدی در معنای آیات اقوالی را مطرح کرده و همه را محتمل می‌داند که این رویه چیزی به دست نداده و از تحقیق به دور است.

ابوحیان در ذیل آیه ۲۶۰ سوره بقره اطمینانی را که حضرت ابراهیم رضی الله عنه در طلب آن بود را به علم ضروری تفسیر نموده است؛ زیرا این علم هرگز جایی برای تشکیک نمی‌گذارد.^۳ این بیان واضح در حق الیقین است؛ زیرا تنها در این علم است که هیچ واسطه‌ای بین عالم و معلوم وجود ندارد. البته ایشان ارتباط این قصه‌ها با آیات انفاق را صرفاً در مسأله معاد می‌داند که با مباحث قبلی وی چندان سازگار نیست.

۳. اشاره به فرق‌ها در بین تعابیر آیات و مقامات حاصل از آن

آلوسی نیز با اینکه ربط آیه ۲۵۷ با آیات انفاق را کمی تبیین کرده است، فقط به اختلاف درجات انفاق‌کنندگان با توجه به انواع باران در آیه ۲۶۵ پرداخته است.^۴ وی در مورد درجات انفاق در آیات ۲۶۱ به بعد سوره بقره یکی از بهترین تبیین‌ها را انجام داده است و با توجه به فرق بین «حبه» و «باغ» و «طَبِيبَاتٍ مَا كَسَبْتُمْ» بیان می‌کند که انفاق اول در مقام تجلی افعال و دومی در مقام تجلی صفات است که با توجه به فرق مذکور عظمت مقام دوم فهمیده می‌شود و مورد سوم اشاره به انفاق نفس است که انفاق بالله بوده و در مقام مشاهده ذات است که شخص می‌تواند نفس را بعد از تزکیه انفاق نماید. جزاء انفاق سوم نیز حکمت باقی بعد از بذل است که هرگز پایانی بر آن نیست.^۵

ابن عاشور نیز همین تبیین از ربط بین خروج از تاریکی به نور و قصه انبیاء را ارائه نموده و آن قصه‌ها را شواهدی برای آن بحث می‌داند که برای کنار زدن شک و شبهات از اولیاء الله آمده است.^۶ ایشان نیز قصه حضرت ابراهیم رضی الله عنه در آیه ۲۶۰ را در مرحله عین الیقین دانسته و آن را برای رسیدن به علم

۱. ثعلبی، *الکشف و البیان*، ج ۲، ص ۲۵۱.

۲. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲، ص ۲۴۴ - ۲۴۳.

۳. ابوحیان، *البحر المحیط*، ج ۲، ص ۶۴۴.

۴. آلوسی، *روح المعانی*، ج ۲، ص ۳۶.

۵. همان، ص ۴۲.

۶. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲، ص ۵۰۴.

ضروری می‌داند؛^۱ اما اینکه علم حسی را علم ضروری نامیده، عجیب است! ابن عاشور نیز همچون آلوسی با توجه به فرق دو مثال در آیات ۲۶۱ و ۲۶۵ بقره به تفاوت درجات در حالات منافقان اشاره کرده است.^۲

نتیجه

معامله با خدای سبحان امر بسیار مهمی است که انسان همواره در آن حال قرار دارد؛ تفاسیر عرفانی شیعی در تبیین مراتب انسانی بهتر و واضح‌تر از تفاسیر دیگر بیان کرده‌اند اما بهترین جمع‌بندی را می‌توان از لابلائی بیانات علامه طباطبائی به دست آورد؛ اما آنچه برای مقاله حاضر مهم است تبیین ربط این مقامات به آیات معامله با خداوند و فرآیندی است که طی می‌گردد که متأسفانه مورد غفلت بوده است. پس باید در ابتدا به معامله انسان با خدای متعال توجه شود که در این مسیر خداوند نور و حیات والاتر را به‌عنوان ثمن اعطا می‌کند و بدین طریق آنان را از تاریکی‌ها به نور و نورهای بالاتر و درجات حیات والاتر هدایت می‌کند، از این خلال آنان به درک‌های والاتری از حقیقت می‌رسند و اینجاست که جانشان ارزش بالاتری می‌یابد؛ لذا در معامله بعدی خداوند نور بالاتری به آنان اعطا می‌نماید و از این راه همواره درجات ترقی را می‌پیمایند.

یکی از فوائد این بحث عدم سهل انگاشتن انواع معاملات با خدای متعال است که مطالعه برخی تفاسیر چنین فهمی را منتقل می‌کنند؛ ثانیاً توجه به لوازم ترقی در معامله با خداوند است که طالبان رسیدن به معاملات والاتر می‌بایست چه لوازمی را داشته باشند تا بتوانند در آن معاملات ورود کنند؟ بنابراین عدم توجه به این موارد موجب خیال‌پردازی و اوهام در توجهات به حضرت حق خواهد شد و هر ناپخته‌ای ادعاهای گزاف خواهد نمود.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰ق). *تفسیر التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابو حیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. بیروت: دارالفکر.
- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۱. همان، ص ۵۱۱.

۲. همان، ص ۵۲۱.

- امین اصفهانی، نصرت بیگم (بی تا). *تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن*. بی جا: بی نا.
- برسوی، اسماعیل بن مصطفی (بی تا). *تفسیر روح البیان*. بیروت: دار الفکر.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل وأسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- تحریری، محمدباقر (۱۳۸۷ش). *بندگی حقیقی و حقیقت علم (شرح حدیث عنوان بصری)*. تهران: حرّ و سبحان.
- تحریری، محمدباقر (۱۳۸۹ش). *نجوای عارفانه (شرح مناجات شعبانیه)*. تهران: حرّ.
- تستری، سهل بن عبدالله (۱۴۲۳ق). *تفسیر التستری*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). *الکشف و البیان*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتب العربی.
- سلطان علیشاه، سلطان محمد بن حیدر (۱۴۰۸ق). *بیان السعادة فی مقامات العبادة*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۱ش). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: بیدار.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- علوان، نعمة الله بن محمود (۱۹۹۹م). *الفواتح الإلهیة و المفاتيح الغیبیة*. قاهره: دار رکابی للنشر.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۲۰۰۰م). *لطائف الإشارات*. قاهره: هیئة المصریة العامة للکتاب.
- میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش). *کشف الأسرار و عدة الأبرار*. تهران: امیر کبیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی